

НАРЕЧИЕТО В „СЛОВАРЬ БОЛГАРСКОГО ЯЗЫКА ПО ПАМЯТНИКАМЪ НАРОДНОЙ СЛОВЕСНОСТИ И ПРОИЗВЕДЕНИЯМЪ НОВѢЙШЕЙ ПЕЧАТИ“ НА АЛЕКСАНДЪР ДЮВЕРНУА

Ангелина Василева

Югозападен университет „Неофит Рилски“

Резюме. В статията се анализира наречието, отразено в първия български тълковен речник – „Словарь болгарскаго языка...“ (1885 – 1889) на руския учен Александър Дювернуа. В изследването е използван дескриптивен, сравнително-исторически и статистически метод. Представя се речниковата статия на наречието – заглавна дума, граматически квалификатори, тълкувателна част и илюстративен материал. Анализират се видовете наречия откъм състав (прости, сложни, съставни) и откъм произход (от прилагателни имена, съществителни имена, глаголи, числителни имена), намерили място в Речника. Обект на изследване са и различните видове местоименни наречия (въпросителни, относителни, неопределителни, отрицателни, обобщителни и показателни).

Keywords: adverb; dictionary; dictionary article; method, simple; compound; derivational adverbs

Наречието в „Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведенийамъ новѣйшей печати“ на Ал. Дювернуа е представено разнообразно не само от страна на лексикалното и категориалното си значение, но и от страна на неговата синтактична функция.

Традиционните граматика дефинират по идентичен начин същността на наречието. То е „самостоятелна неизменяема дума, която означава *п р и з н а к* на действие, на друг признак или на предмет“ (BAN, 1993:387); „такава неизменяема част на речта, която означава признак на действието, на предмета или на качеството и се свързва чрез прилагане с глаголи, съществителни имена, прилагателни, наречия и предложни съчетания“ (Georgiev, 1993: 84); наречието „най-често се свързва с глагола, като го характеризира по отношение на различни обстоятелства“ (Boyadziev, Kutsarov, Penchev, 1999: 350).

1. В Речника наречията са отбелязани с граматичната бележка *нар.* Броят им е 842. Те са на четвърто място по брой след съществителните имена (10 993), глаголите (9854) и прилагателните имена (2563). Най-голям е броят на наречията, започващи с буква **Н** (155): **Наотзáди нар.** накрай (с. 1327), **Набръзо нар.** наскоро (с. 1272), **Навсждѣ нар.** повсюду, вездѣ (с. 1280), **На ѓтдвора нар.** на дворъ, наружу (с. 1327); последвани от наречията с буква **О** и **С** (79 и 77): **Отврѣдомъ Отврѣдъ нар.** со всѣхъ сторонъ, отовсюду (с. 1525), **Отвънка нар.** снаружи, извънѣ, со двора (с. 1527), **Сѣтнинка нар.** въ послѣдй разъ (с. 2152), **Свирешкáта нар.** со свистомъ, свистя (с. 2118), и едно-единствено наречие с буква **Щ** (**Щѣственно нар.** естествено... с. 2597).

Липсват наречия с буквата **Ц**, **Ю** и **Ж**. В процентно отношение те съставляват 3,43 % от общия брой думи в Речника – 24 543, лично изброени от мен.

2. Слабост на Речника е, че малък брой от наречията в него са охарактеризирани откъм тяхната *семантика* (за време, място, начин, количество и степен, причина и цел): **Дѣка** 1) нар. *вопр.* гдѣ? *Дека седе сиракъ Проданъ?* М. 12. *Хемъ за крале си пита (сура ламие) Дека седи, дека си е?* Вв. 54... (с. 481); **Дѣто** 1) нар. *вопр.* гдѣ? *Чакай, Калинке, дѣто си тръгнала?* Д. 41,47. 2) нар. *отнѣгдѣ* : *Дѣто Марійка гореше Бѣл се мѣнастир лѣкше, Дѣто буля ѝ гореше Черно си кървѣ тичеше.* ib. 44, 46 – 49.... (с. 494); **Тамъ Тáмо Тáмка Тáмока нар.** *мѣста* 1) тамъ: *Там има явор под стѣна... Леша ми там заровѣте.* Д. 23, 35 – 40...(с. 2316 – 2317).

3. Наречията, които имат *словообразователни разновидности*, са представени в един заглавен ред: **Бáре Бáри* Барѣмъ Барúмъ Бáръ нар.** по крайней м.р.: *Можяхъ бари въ смъртъта ѝ да са приближа по-близо, нежели другъ нѣкой.* Л. Д. 1875 р. 140. (с. 59); **Бѣки* Бѣлке Бѣлки Бѣлкимъ* нар.** можетъ бытъ, кажется: *Ази ся, Станке, шегувахъ, Беки го хвонѣ истина* Д. 70, 24 – 25. (с. 77); **Еднáжъ, Еднѣжъ Еднóшь Еднóшка нар.** разъ, еднажды: *Прѣвыты 14 дни трѣбѣ денѣ слѣдъ всякой 2 чяса, а ноцѣ слѣдъ всякой 4, а по-послѣ слѣдъ всякой 3 и 6 чясове еднажъ да ся подая.* Л. Д. 1869 р. 93. (с. 598).

3.1. Наблюдават се наречия, поставени в един заглавен ред в една *статия* с *прилагателни имена* и със *съществителни имена*: **Гръбъ с. м. Гръбецъ ум. Гръбове мн. Гръбомъ Гръбишкомъ нар.** задомъ, спиною; **Дебѣль пр. Дебѣличѣкъ Дебѣляшѣкъ ум. Надебѣло нар.** въ грубомъ вид; **Засмѣнь пр. Засмѣно нар.** улыбаясь; **Неподвиженъ пр. Неподвижно нар.** неподвижный, неподвижно и др.

4. В Речника откриваме два вида *наречия за начин* с еднакво значение (с наставки **-ешкомъ** и **-ешката**), образувани от някогашните сегашни деятелни причастия. Най-голям е броят на тези, образувани с помощта на наставките **-ешкомъ**, **-ишкомъ** (от формата за творителен падеж на сегашно деятелно причастие): **Берешкомъ, Дебнишкомъ, Заднишкомъ, Клатешкомъ, Клечешкомъ, Лежешкомъ, Плачешкомъ** и др.:

Берешкѡмъ *адверб.* Употребляющееся производное образование отъ дьеприч. наст. вр. гл. берж собираючи: *Дѣвойка ꙗ смир по поле брада, Берешком ꙗвъ гори замъркнала.* Д. 38, 1 – 2. (с.89); **Дебнишкѡмъ** *Дебнѣ* нар. украдкою: (Ср. рус. на дыбочкахъ): *Азъ затѣкохъ ся подирѣ и дебнишкомъ като котка.* Х. I, 89. *Полегичкаа, тихо, дебнишкомъ край плетицата, ту като са поспирваше, ту като са поуслушиваше, додѣто най-сетнѣ* Доде до Милчева сиромошкѣй плявникъ. Зк. 186 (с.474); **Заднишкѡмъ** нар. задомъ: *Една добра играчица отъ моминытѣ свати взема двѣ кърпы въ ржж и отива да џѣлуни ржж на старжтж сватѣж – на послѣ ся дърва на задъ заднишкомъ.* Ч. 77. *Нѣкога раковата мама поучвала чедото си до ходи нопридъ, не заднишкомъ.* Сб. 42 (с.672)

4.1. Случаите на наличие в Речника на наречия за начин, образувани с помощта на наставките **-ешката, -ишката** (от форма за сегашно деятелно причастие, последвана от наставка **-ка** и членната морфема за женски род **-та**) са спорадични. Днес те се срещат предимно в разговорната реч: **Клатешкѣта, Плачешкѣта, Плъзишкѣта, Потаешкѣта, Свирешкѣта, Сѣдешкѣта:** **Клатешкѣта** нар. переваливаясь: *Ей го (чорбаджѣятъ) и той иди клатишката съ дълъгъ чибукъ въ ржка.* Зк. 81 (с.974); **Плачешкѣта...** нар. плача, со слезамы, рыдая: *Тогази конѣтъ плачишката думалъ –* Сб. 47 (с.1660); **Свирешкѣта** нар. со свистомъ, свистя: *Пушката гръмна куришумътъ свиришката умѣри на управенното мѣсто, чу са едно испистяване.* Зк. 142 (с.2118).

4.2. Наречията за начин със словообразователна наставка **-и**, образувани от прилагателни имена, съвпадат с основната форма на *прилагателните имена от м. р. ед. ч. (-ски)*. Различават се по синтактичната си служба – прилагателните имена изпълняват служба на съгласувано определение, а наречията поясняват сказуемото и изпълняват служба на обстоятелствено пояснение: **Душмански*** нар. вражески: *Гледай (храни) конѣ стопанскы а язди го душмански.* Ч. 142 (с.584); **Иснафски** нар. *На масторе – занаятѣе припада да ся грыжѣтъ около тыя училища и само тя да ги издрѣжѣтъ на свои собствени разноска – иснафскы.* Л. Д. 1871 р. 165 (с. 868); **Лъвски** пр. и нар. лвинный; по лвиному, какъ левъ: *Въ едно врѣме ся бѣяха двѣ силни воиски, двѣтѣ съ юнашка дързостъ, бореха ся лѣвски.* Х. I, 153 (с.1142); **Папагалски** нар. какъ попугай: *Дѣтца-та учѣтъ всичко на изусть – папагалскы!* Л. Д. 1869 р. 162 (с. 1597).

5. В лексикално отношение наречията и прилагателните имена, съвпадащи с външната си форма, са в отношение на лексикално-граматическа омонимия, тъй като съвпадат алолексни на лексеми от различни лексикално-граматически класове. Наречията за начин, образувани с наставката **-о** от прилагателни имена, които в мъжки род единствено число завършват на еровия вокал **ѣ**, са най-продуктивната група в Речника. И на този вид наречие, както и на ана-

лизираното по-горе, формата му съвпада с тази на прилагателното име (срв. **Лъвски пр. име, м.р. и нар.; Неприлично пр. име, ср.р.и нар.**).

6. Наречията, възникнали от числителни бройни и от числителни редни имена, също намират своето място в Речника: **Ведна́жъ нар.** 1) еднажды: *Едначъ фъ годината да хи идемъ Нагости и на отворотки.* Д. С. 7, 15 – 16. *Слънцето ся заврътя около себе по веднажъ въ 25 дни.* Л. Д. 1872 р. 113... **Еднѡ́жъ Еднѡ́жъ Еднѡ́шъ Еднѡ́шка нар.** разъ, еднажды: ... *Нъ черква, която ся отваря по нѣкогажъ или въ мѣсѣца по еднажъ само кога има задушнициж или курбан....* **Едно нар.** едва какъ только: *Едно въ кѣжици влезе и дете си доби.* М.169. **Еднѡ́чь нар.** единъ разъ: *Едночь дойде и дващъ дойде, Третію пѣтъ на си дойде, Те си напи.* В. 74. **Два́шъ нар.** 1) дважды: *Ти да ме, либе, почакаш Дод. Питлители дващ нѣѣжт, Дващ нѣѣжт и да потретьжт.* Д. 43, 18 – 20... **Пѡ́втормъ (Пѡ́вторѡмъ) Пѡ́вторъ нар.** вторично, второй разъ: *Свѡтя отива повторѡмъ, и ако ѣ ся каже...* Ч. 66. **Дѡ́йно нар.** вдвое: *Тѡва ровеніе подзема съ такъвъ плугъ..., за что-то ся иска ягъ добытъкъ и двоенъ трудъ.* Л. Д. 1872 р. 244... *А колцина пакъ харчѡтъ и двойно и тройно отъ тѣѣж суммѣ.* Л. Д. 1873 р. 219... **Трѡ́йно нар.** втрое болѣе: *А колцина пакъ харчѡтъ и двойно и тройно отъ тѣѣж суммѣ.* Л. Д. 1873 р. 219.

7. Безспорна заслуга на автора на Речника е, че е съумял да представи наречията по състав (прости, сложни и съставни наречия). Простите наречия са прости думи от словообразователно гледище (Boyadziev, Kutsarov, Penchev, 1999: 351), например: **На нар.** вотъ (с. 1267), **Дѡ́лу нар.** внизу (с.), **Кога 1) нарѣч. вопрос.** кога? (с. 990), **Тѣ́ка Тѣ́къ...нар.1)** здѣсь (с. 2389), **Нѣ́нѣ (Шуменско) нар.** теперъ (син. сега), **Лѣ́тѣ нар.** лѣтомъ, **Зѣ́мѣ нар.** зимой и др. В „Словарь болгарского языка...“ броят им е минимален за сметка на производните наречия, които са със силно изразена „афиксална, а не флексийна мотивираност на синтагматичните отношения“ (Georgiev, 1993: 216). Най-голям е броят на наречията, образувани с помощта на предлога **на-** (с. 1267 – с. 1374), следвани от наречия, образувани с помощта на други предлози (**за-, до-, по-, от- из-**) и съответна мотивираща дума (съществително име, прилагателно име, друг предлог или друго наречие). Такива са сложни наречия като **Настрѡ́на Настѣ́рна нар.** (с. 1358), **Наѡ́колѣ нар.** (с. 1327), **Накрѣ́сть нар.** (с. 1312), **Зачѡ́сь нар., Зарѡ́на нар., Злорѣ́вно нар., Залѣ́до нар., Задрѣ́жно нар., Зѡ́вчѣра нар., Допрѣ́ди нар., Повѣ́нь Повѣ́нка нар., Отсѣ́га нар., Нацѣ́ло нар., Наѣ́мѣрки нар., Натѡ́мъ нар., Изѡтѣ́нь нар., Изѡтѡ́рѣ нар., Изѡтѡ́лѣчь нар.** и др.:

Зачѡ́сь нар. тотчасъ *Никакъ да му не си дала кафе, нито вино, кои-то отъ еднѣ странѣ еще по-много бѣѣж распалили горящій дѣ́тинскы мозъкъ, а отъ другѣ затыкѡватъ, та зачасъ накарѡватъ водѣ въ главѣ-тѣ.* Л. Д. 1869 р. 95. (см. завчасъ).

Зарѡ́на нар. рано: *Гѡргице залумъ душице! Зарѡна вечера гѡтѡви, Зарѡна прѣдъ говѣѡда-та, Че ке зарѡна да дойѡда.* В. 83.

Повънъ Повънка нар. 1) на дворѣ, внѣ дома, на улицѣ, въ людяхъ: *Кога е така, то пази на дѣтето си, что трѣбва да види и да научи както у дома така и повънъ*. Л. Д. 1869 р. 105...2) на дворъ, на улицу: *Въ пръвыты седмицы никакъ не бива да ся износи дѣтенце-то повънъ*. Л. Д. 1870 р. 94.

8. В Речника откриваме единични случаи на съставни наречия, образувани от две думи, графически представени чрез полуслято или разделно писане: **Криво-ляво, Куцукъ-куцукъ, Сѣгасъ – тогасъ, Сегусъ тогусъ, Заранъ рано, Заранъ-вечеръ: Криво-ляво** нар. коекакъ, съ грѣхомъ пополамъ: „*Ты не знашь още и да играешъ*“ – „*Знамъ не знамъ, тамъ хората тропать и азъ тропяхъ, криво-ляво газяхъ, като сляпъ конь изъ тиквите*“. Зк. 175. **Куцукъ-куцукъ** нар. прихрамывая. Бог. **Сегусъ тогусъ** нар. по временамъ, отъ времени до времени: *На джрвоту ду три кукувици Пжрва куку куку присипнала, Втора куку куку ни примжлча, Третья куку сигисъ-тугисъ куку*. Бонч. 35.

9. При умалителните наречия с наставка **-ичко, -ко, -ка, -инко** липсва последователност и системност при представянето им: **Малкичко** (в една обща статия с наречието **Малко**), **Мънинко** (в отделна речникова статия), **Множко** (в една обща статия с наречието **Много**), **Лѣчка полѣчка** (в отделна статия), **Мъничко** (в отделна статия), **Строгичко** (в една статия с прилагателното име **Строгъ**), **Тѣжичко** (в една обща статия с наречието **Тежко**), **Полѣгичка Полѣчка, Пополѣчка** (в една статия с наречията **Полѣка Пополѣка**), **Харничко** (в една статия с прилагателното име **Харенъ**) и др.:

Малко нар. мало: И още ме малко носѣте. Д. 32, 26. Малко говори, а много слуша. Кп. 77. **На малко** нар. по мелочамъ, въ маломъ количествѣ. **Малкичко** ум. маленечко: *Банкыери изобицо работять на малко това что-то работять банкыты на голѣмо*. Л. Д. 1874 р. 216; **Мънинко** нар. въ смыс. сущ. немножко: *Чивяка, като ѿ носеше, отчюпнж си мънинко отъ туртж-тж, да я види какво е*. Ч. 247 (с. 1255); **Много** нар. много. **Пб-много** – болѣе. **Най-много** очень много. **Много** (съ чл.) **Пб-много** бо-льшая часть, по большей части. **Множко** ум. *Това ли ти ѿ невѣста Гдѣто ѿ много хволеше Че ѿ бѣла чървена, А тя ѿ жълта зелена?* Д. 49, 42 – 45... (с. 1226 – 1227); **Строгъ** пр. строгій: *Това разделеніе по строга смислъ не ѿ довардено*. М. р. VI. **Строгъ** нар. строго. **Строгичко** ум. строгонько: *Нека ни простять наши-тѣ господжи и господжици, ако това имъ са види строгичко*. Л. Д. 1875 р. 29 (с. 2268).

10. В Речника се срещат наречия, образувани от съществителни имена, които „представят вкаменили се стари падежни форми... на съществителни имена“ (BAN, 1993:391):

а) зафиксирани наречия във винителен падеж: Нощесь Нощѣска нар. этой или прошлой ночью: *Вчера Димана заровихми Съ негови девять синови И още осжмъ снашици, А нощесь молитва варя, Утри ща хора да збирамъ, Да хапнатъ и да поминатъ*. М. 211. *Кой ще имъ купи нощесь воловите?* Ст. 42. (с.

1421); **Днѣска Днѣсь** нар. сегодня: **Днеска** **ѣ свѣта** неделя. Д. 44, 2... *Не люби мене моме, не губи себе...* (с. 515); **Лятось Лятоска** нар. этимъ **лѣтомъ**, **лѣто**-сь: *Овчярѣтъ само тѣй ще може да искара овцыты живы и здравы лѣтось и на бачѣж.* Л. Д. 1870 р. 180. (с. 1116); **Зимась Зимаска** нар. зимою текущаго или прошлаго года... (с. 774);

Сѹтрень нар. утромъ: *Сутрен когато на нива ходи.* Д. 63, 11... (с. 2282 – 2283);

б) зафиксирани наречия в творителен падеж: **Сѹтромъ** нар. утромъ: *Сутромъ той станѣ отъ сѣнь умыслень и не весель.* Р. 18. (с. 2283); **Рѣдомъ Рѣдома** нар. (твор. пад.) 1) рядомъ: „*Сядайте редомъ по редомъ*“. М. 120... *Хваща гы суха и силна кашицана прѣсѣкулкы или гы дрѣжи рядомъ и много гы уморява.* Пб. 71 р. 131 (с. 2044); **Грьбомъ Грьбишкомъ** нар. задомъ, спиною: *Кога ся обрънемъ гръбомъ камъ огъня.* Л. Д. 1872 р. 118. (с. 420); **Тѹхо Тѹхомъ Тихома** нар. тихо: *Първан му тихо говори.* Д. 34, 100. *А свети Гьоргы ти о говори.* Д. 41, 45... (с. 2345);

в) зафиксирани наречия в местен падеж: **Утрѣ** нар. завтра: *Утре яска ода, зборокъ ке остава.* М. 447. *Утре ѣ празникъ големи.* М. 497 (с. 2446); **Зѹмѣ** нар. зимой: **Лѣтѣ** – студень и буень дѣждь, **зимѣ** – снѣгъ и вѣлица. Л. Д. 1869 р. 40... (с. 775); **Лѣтѣ** нар. **лѣтомъ**: *(Зелени бѣриленъ) Зеленъ да бидить зиме и лете.* М. 36. *Надвечаръ лѣтѣ красень дѣнь бѣше.* Рп. 101. (с. 1115); **Горѣ** нар. 1) наверху: *Та като додеш, нито да хлопаи, Нито да хлопаи, нито да викаи, Че буля ми ѣ горѣ в соба-та.* Д. 72; 11 – 12. 17... (с. 384 – 385); **Дѹлу** нар. внизу. 1) *Заспала ѣ Милица Долю в малка-та градинка.* Д. 82, 1 – 2. *Сжнѣ те зайде во ливаге-то Мракъ те замрачи долу потъ село.* М. 653 (с. 540);

г) зафиксирани наречия в родителен падеж: **Снѹще Снѹщи** нар. вчера вечеромъ: „*Мануше, душе мило-то! Кой бѣше снощи при тебе?*...“ (с. 2212); **Довѣчера** нар. къ вечеру. *Дойдете довечера на хлѣбъ.* Пк. 111... „*Дойди до вечера да ти дамъ писмата*“. З. 293. (с. 525); **Отсрѣща Отсрѣщѣ** нар. напротивъ: *Рано късно живо здраво пристигна Милчу кадѣ Дунавскитѣ Въ Силистра брѣгове – Намысли да мини отсрѣщѣ...* Зк. 123 (с. 1558).

11. Като положителна страна в Речника трябва да се посочи и обширното и детайлно представяне на различните видове местоименни наречия, произлезли от местоименни корени:

а) въпросителни: **Когá, Кждѣ, Дѣто, Дѣка, Кáкъ** и др.:

Кога 1) нарѣч. вопрос. когда? *Яглико, моме хубава! Море кога ке ти е свадбата?* В. 204. *Никой не можа да са усѣти, кога и отъ дѣ долѣте злото.* Зк. 50. (с. 990); **Кждѣ** 1 нар. (син. **дѣ**) 1) **гдѣ** а) *вопр.: Кжде е братѣ ти, и той ли е поробень?* М. 87. *Ке в`опитамъ, да не ме мамите; Кжде седить дете Дукадинче, Що ми било отъ седему години?* М. 12... (с. 1086 – 1087); **Кáкъ (како)** ср. ка 1) нар. *вопр. а) образа дѣйст. какъ: Керколе, Мила Бояно! Кога ти змѣ кладофме, какъ не те тебе изеде? Кога ти оганъ кладофме, како не ми те изгоре?* М. 468 р. 446... (с. 914 – 915);

б)относителни: Кждѣто Къдѣто, Както, Кждѣ да, На кждѣ-то и да, Кжда ка` кжда какъ:

Къдѣто нар. относ. гдѣ ; куда: *Охъ не можъ весель да свирж Тамо, кждѣто дрънчжтъ окови.* Вазовъ (с. 1088); **Кáкто (и)** нарѣч. относит. образа дѣйств. 1) какъ: *Както го видимъ, така го и пиши.* Кп. 5... (с. 914 –915); **Кждѣ да** нар. относ. обобщ. гдѣ (бы) ни: куда (бы) ни: *Ела, ела мой къосеме, Кждѣ си да си , тук` да дойдешъ На ови вѣтки бачила, Край тая бѣла Дунева!*“ М. 205.(с. 1088); **На кждѣ-то и да** нар. относ. обобщ. въ какомъ- (бы) направлѣнии ни / гдѣ (бы) ни, куда (бы) ни/: *Зехъ я съ мене да я водѣж на кждѣто и да отидж.* X. I, 47. (с. 1088 –1089);

в) неопределителни: Нѣкога, Нѣщо, Нѣкждѣ , Нѣкакъ (си):

Нѣщо мѣст. неопр. **Нѣщá** мн. ч. **Нѣщáта** **Нѣщичко** ум. нѣчто, кое-что: *Нещо щж да ви попитам.* Д. 45, 63. *Дружино вярна, зговорна! Нѣшито щá да ви попитамъ.* М. 130...(с. 1404);

г) отрицателни: Нúкога Нúкоги, Нúкош, Нúкѣдѣ Нúгдѣ , Нúгде, Нúде, Нúдека, Нúйдѣ, Нúдѣ, Нúчкumъ Нúчки Нúкакъ и др.:

Нúкога Нúкоги нар. никогда: *Сег` излези отъ темна ждана, Али сега, аль никога, Митре!* М. 181... (с. 1408); **Нúкакъ** нар. никоимъ образомъ: *Никак дума не минува Ни със сребро ни със злато.* Д. 30, 14 – 15... (с. 1407); **Нúгдѣ, Нúгде, Нúде, Нúдека, Нúйдѣ, Нúдѣ**нар.1) нигдѣ: *Сжта гора исекохме, Нигде Яна не найдохме.* М. 167... *Нигде майка не ме даде, Нигде татко не ме свжрши, Нигде братецъ не ме зборва.* М. 419 (с. 1406);

д) обобщителни: Сѣкога Сѣкогажъ Сѣкоги, Сѣкждѣ , Сѣкакъ

Сѣкога Сѣкогажъ Сѣкоги нар. всегда: *Правда ꙗ сѣкога правда.* Кп. 113. *Какво събраніе, каква трапеза – Сякога сж тѣ тжй.* Зк. 41... (с. 2144); **Сѣкакъ** нар. всячески, во всякомъ случа.: *Нъ попѣтъ ся не оставяше отъ това, а всякакъ ся мжчяше да имъ доказва.* Л. Д. 1869 р.130... (с. 2142);

е)показателни: Нúnѣ, Тогá Тогáва, Тúка Тúкъ Тúкана Тúканкана, Тáмъ Тáмо Тáмка Тáмока, Такá Такó:

Нúnѣ (Шуменско) нар. теперь (син. сега).Пс. I, 1882 р. 175... *Азъ това откол. Чювамъ, нъ не смейхъ да ти продумамъ; нъ нинѣ не е за крѣяние.* Блъсковъ. Изг. Ст. 9 (с. 1410); **Тогá Тогáй Тогáва Тогáзи Тогáсь Тогú Тогúва Тогúзи Тогúзь** нар.тогда: *Кога дойде време що наржча, Тога него старецъ го скориватъ.* М. 65. *Ти, байчо, тога забегнж.* Д. 25, 74... (с. 2348 – 2349); **Тáмъ Тáмо Тáмка Тáмока** нар. мѣста 1) *Там има явор под стѣна... Леши ми там заровѣте.* Д. 23, 35 – 40. *Там имам нива бащина.* Д. 32, 29... (с. 2316 – 2317).

11.1. Дювернуа помества в Речника и неопределителни наречия, образувани от въпросителните и частиците – еди (еде), - го́дя, - да е, - си:

а) Еде-гдѣ-си, Еде-какъ, Еди-колко-си, Еди-кжда-си, Както (що) си е: **Еде-гдѣ-си** нар. тамъ-то и тамъто, туда-то и тудато: *Да не бы да ся рѣче че еде-гдѣ –си нѣма дѣвическо училище.* Л. Д. 1869 р. 155... (с. 595); **Еде-какъ**

нар. кое-какъ. *И т. (гьмназиѣ) отивать еде-какъ.* Л. Д. 1870 р. 107. (с. 595); **Кѣкто(що) си ѣ нарѣч.** образа дѣйств. какъ естъ: *Прѣдъ вечерата двамина отъ кѣшинитѣ чловѣци, софрата, както що си е съ ястіята, дигатъ я въ двора.* Ч. 100.(с. 915);

б) Кѣлко-гѣдѣ, Кѣдѣ гѣдѣ: **Кѣлко-гѣдѣ** нар. сколько-нибудь: *Да станемъ и ные колко годѣ хора като свѣта.* Л. Д. 1870 р. 111. *Папагалътъ бѣ наченѣлъ такожде да ми познава добрѣ И да изговаря колко-годѣ името ми.* Р. С. 66.(с. 1004); **Кѣдѣ гѣдѣ** нар. какънибудь: *Не ꙗдете кѣде годѣ, Токъ ꙗблекъ на землята, Кѣде стое, слонце грее.* М. 385. (здесь: какой-нибудь) (с. 1088);

в) Кѣдѣ да ꙗ, Колко и да, Колкото и да, Колкото и да е, Както и да е, как(то) и да било: **Кѣдѣ да ꙗ** нар. неопр. обобщ. Гѣдѣ-бы ни было; куда-бы ни было; гѣдѣ-нибудь; куда-нибудь: *Палецъ-отъ велитъ: айде да крадиме! Казалецъ-отъ велитъ: кѣде? Големи-отъ: кѣде да ꙗ.* М. 672 (с. 1088); **Кѣлко и да** сколько(бы) ни (см. колкото и да): *А невѣстѣж, деверѣто ꙗе ѣ обсипатъ дома главѣж, колко и да бы было студено.* Ч. 102... (с. 1004); **Кѣлкото и да ѣ** сколько бы ни было; скольконибудь: *И така най много слѣдъ шестъ мѣсеци можа Петко да тѣлкува колкото да е мыслы тѣ си* Р. А. 118. (с. 1005); **Кѣкто и да ѣ, кѣк(то) и да било** какъ бы то ни было: *Но както и да е, макаръ той бѣше мѣжики облеченъ, – заклевамъ са, той бѣше една жена.* Л. Д. 1875 р. 137... (с. 915).

12. В Речника, макар и рядко, се забелязват случаи за преход на наречия в служебни думи (предлог, съюз, частица). Този преход „...е обусловен преди всичко от функционални изменения, настъпили в тях, но в някои случаи той е свързан и с промяна в лексикалното им значение“ (BAN, 1993: 407):

а) наречие в синтактична служба на **предлог:** **Вѣтрѣ** нар. 1) внутри, внутрь употребляется и въ значеніи **предлога въ**, какъ съ объектами мѣста, такъ и съ объектами времени; сочетается съ предлогами – *въ, изъ, на, отъ, по:* *Вѣтрѣ по царство-то (въ областяхъ).* Р. 9... *Наполеонъ даде заповѣдъ на сичката войска да ся тегли на вѣтрѣ, кѣдѣ рѣка Мозель.* ib. 1871 р. 222. (с. 332); **Кѣдѣ II. предлогъ** (син. къмъ) **1)** (о мѣсть) къ: *Сонъ сонѣла Яновица, Кѣдъ летаятъ два гѣлаба, Право кѣде неѣга идатъ...* (с. 1087);

б) наречие в синтактична служба на **частица:** **Кѣлѣ (Кѣле)** нарѣч. „когда-либо“ **въ качествѣ частицы:** *Да му не еколе да доде (чтобъ ему не привелось прійти).* *Не е коле да не валитова лѣто градъ (не бывать тому, чтобы этотъ годъ градъ не шелъ).* Л. Д. 1869 р. 166 (с. 1002 – 1003); **Бѣле ...2)** употребительна **вм. частицы по, служащей знаменіемъ сравненія:** *Нека ꙗ (дѣлга-та пушка) носить той Айдутъ Велко, Защо ꙗболіе юнакъ (вм. по-юнакъ; ср. сл. юнакъ) отъ мене.* М. 217 (с. 130);

в) наречие в синтактична служба на **съюз:** **Кѣгѣто союзъ 1)** врем. когда; въ то время какъ: *Кѣгѣто човѣкъ умре, тогазъ добаръ стая.* Кп. 61... (с. 991);

Вечь тоже что веке и вече **нар.** болѣе, **союзъ** уже: *Веч ни ся, кардаш, додѣя.* Д. 32, 20... (с. 223); **Кога** ... 2) **союзъ** а) врем. когдa: „*Ког`ке засвиритъ риба летница – по цѣрно море, Ко`ке запеитъ каменъ станоитъ – на Никополе, Ти тога чедо до си добіешъ*“ М. 170 (с. 990).

14. В една речникова статия авторът представя наречията, образувани от качествени прилагателни имена и имащи положителна, сравнителна и превъзходна степен: **Добрѣ** нар. хорошо. *Тѣмъ бѣше добрѣ.* Р.11. *Правителството виждаше добря тѣхната недостаточность.* Л. Д. 1872, 176... **По-добрѣ** ср. ст. лучше. *По-добрѣ самъ го (царство-то) земи...* Р. 100. **Наи-добрѣ** прев. ст. всего лучше. *Това млѣко не е добрѣ да и дава съ лъжицѣ, въ съ сисѣкъ, найдобрѣ изъ роженъ или изъ стѣкленъ сждѣ.* Л. Д. 1869. 94. (с. 522); **Злѣ** нар. худо, жестоко, тяжело. **Пб-злѣ** – хуже: *Съ тебѣ, жено, злѣ, а безъ тебѣ по-злѣ.* Ч. 227 (с.778); **Дблу** нар. 1) внизу. *Заспала ꙗ Милица Долу в малката градинка.* Д.82,1 – 2... **Пб-долу** ниже, дешевле: *Старосватотъ седитъ до кум-отъ по долу.* М. р. 575... (с.540); **Дблѣ** нар.внизъ. *Той падна по гърба си долѣ.* Л. Д. 1875 р. 145... **Пб-долѣ**, ниже. *Подолѣ отъ тънкоото чирво твърдѣ рѣдко стига вода, зачтото доклѣ да стигне тя се попила.* Л. Д. 1874 р. 50. (с.538); **Ббле Пб-боле Най-боле...** 1) нар. лучше: *Татаране ле, браиноле! Боле си мене погуби, Не обирай ми среброто Среброто и нанизното, Че е отъ село собирано.* М. 93.. (с. 130); **Бръже** нар. скоро **Нб-бръже** наскоро **Пб-бръже** ср. ст. скорѣе: *По-бръже карай кончето.* Д. 41. 52. *А съ тыя орждія по-лесно и по-бръжѣ Може да ся убіе дивечъ.* Л. Д. 1873 р. 178 (с. 155); **Вече** тоже что веке 1) болѣе, скорѣе (ср. сл. повече, повечето). **Най-вече** особено:... *Яхнѣя ся прави отъ трупъ-тъ на хвърваты, ся по-вечко лукъ и червень пиперъ чюканъ.* Ч. 76. *Захваща ся да ся пѣ по-вече винце до опійване.* ib. 89 (с.221); **Горѣ** нар. 1) наверху: *Та като додеш, нито да хлопаи, Нито да хлопаи, нито да викаи, Че буля ми ꙗ горѣ В соба-та.* Д. 72; 11 – 12... **Пб-горѣ** выше: *Всичко това, щото ти казвахъ по-горѣ.* Л. Д. 1869 р. 154... **Най-горѣ** всѣхъ выше: *И нарѣди на чесна тѣрпеза Най горѣ седна Марко Кралевике, А до него Детелинъ войвода.* М. 127 (с.384 – 385); **Подурѣ** **Подурѣ** нарѣче, ср. ст. **Пбподурѣ** **Пб-подурѣ**, прев. ст. **Най-подирѣ** **Найподирѣ** 1) позади, сзади: *Хайде у дома иди, Язъ подир. ща остана Кончету да си напоя.* Д. S. 7, 76 – 78... 2) посл.: *Хайде си, Тодоре, иди, Аз штѣ подирѣ да додж.* Д. 88, 37 – 38... (с. 1704); **Вече** тоже что веке 1) болѣе, скорѣе (ср. сл. повече, повечето). **Най-вече** особено:... *Проклѣтъ да е день-тъ У кой-то си родихъ, А най-вече часъ-тъ Кога жена здобихъ.* ib. р. 72. *А най вече съ придумваніето на З. ся смирили.* X. I, 116 (с. 221).

14.1. В отделни статии наблюдаваме наречия, които са разкрити чрез формата си или само за сравнителна, или само за превъзходна степен, например: **Вѣке** 1) нар. сравн. ст. болѣе. **Вѣке** що болѣе чѣмъ. *Прощавайте, чѣрни очи, Ви отъ менѣ и аз от вази, Че нема веке да ся приказвами.* Д. 75, 14 – 17...

(с. 207); **Вѹше** нар. сравн. ст. въ сѣрбскомъ значеніи *болѣе* у Раковского: *Хытници звѣри крѣвопійцы Сѣднжли насрѣдѣ плячкѣ дѣлѣхж!... Глѣдаше кажды выше да грабни*. Гп. 137 (с. 242); **Най-малко** нар. по крайней: *Да посѣщава най-малко еднажъ въ година-та всичкитѣ училища по епархия-та*. Л. Д. 1876 р. 171 (с. 1307); **Най-много** нар. преимущественно: *На-електрисаны тѣла работять наймного съ острыты си връхове*. Л. Д. 1869 р. 79... (с.1307); **Найпослѣ** нар.наконецъ: *Велятъ-Още велятъ-Найпосле велятъ, че това езеро ꙗглобоко до неизмервеніе*. М. р. 527 (с. 1307); **Най-прѣвѣ** нар. прежде всего: *Единъ вѣщъ орачь, най-прѣв. Ще ся погрыжи да си изработи земѣтж*. Л. Д. 1872 р. 243 (с. 1307).

Наречията в „Словарь болгарского языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати“ са с разностранна граматическа характеристика, липсва последователност и системеност при разкриването на граматическите им признаци. Една малка част от обстоятелствените наречия и местоименните наречия са охарактеризирани по вид (наречие за време, наречие за място, въпросително, неопределително, относително наречие).

Превес в Речника имат определителните наречия за начин, за количество и степен. При наречията за начин, които по произход се съотнасят към качествените прилагателни имена, се забелязва непоследователност при разкриване на тяхната сравнителна и превъзходна степен. Липсва нормативност при правописа на частиците **по-** и **най-**, изписани при някои от наречията полуслято, а при други – слято (и това е съвсем естествено, защото първият официален български правопис влиза в сила през 1899 г., т. е. четиринадесет години след появата на първия том на Речника (1885 – 1888). Въпреки тези съществени слабости на Речника той е най-ценният лексикографски труд „както със зафиксираното в него лексикално богатство, така и със своята методологична страна“, защото в него „за първи път се дава образец за цялостна и задълбочена речникова обработка на българския език“ (Kuvlieva, 1972: 149).

Днес първият български тълковен речник на руския учен Александър Дювернуа е ценно помагало не само за езиковедите лексикографи, но и за всички, интересуващи се от словното богатство на езика ни.

REFERENCES/LITERATURA

- BAN (1993). *Gramatika na savremennia balgarski knijoven ezik. Morfologia*, T.2. Sofia [БАН (1993). *Граматика на съвременния български книжовен език. Морфология*, Т. 2 София].
- Boyadziev, T., Iv. Kutsarov & J. Penchev (1999). *Savremenien balgarskiezik*. Sofia: Petar Beron [Бояджиев, Т., Ив. Куцаров & Й. Пенчев (1999). *Съвременен български език*. София: Петър Берон].

- Georgiev, St. (1993). *Balgarska morfologia*. Veliko Tarnovo: Abagar [Георгиев, Ст. (1993). *Българска морфология*. Велико Търново: Абагар].
- Duvernois, Al. (1889). *Slovar' bolgarskago yazyka po pamiatnikama narodnoi slovesnosti i proizvedeniyama novyaichey pechati*, T. 1, 1885 – 1888. Moskva: Universitetskaia tipografia, bul'v. [Дювернуа, Ал. (1889). *Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати*, Т. 1, 1885 – 1888. Москва: Университетская типографія, бульв.].
- Duvernois, Al. (1889). *Slovar' bolgarskago yazyka po pamiatnikama narodnoi slovesnosti i proizvedeniyama novyaichey pechati*, T. 2, 1888 – 1889. Moskva: Universitetskaia tipografia, bul'v. [Дювернуа, Ал. (1889). *Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати*, Т. 2, 1888 – 1889. Москва: Университетская типографія, бульв.].
- Kuvlieva, V. The Bulgarian Dictionary of Alexander Duvernois. // *Izvestia na Instituta za balgarski ezik, kniga XXI*, 1972, 113 – 150 [Кювлиева, В. (1972). Българският речник на Александър Дювернуа // *Известия на Института за български език, книга XXI*, 1972, 113 – 150].

THE ADVERB IN “A DICTIONARY OF BULGARIAN LANGUAGE BASED ON FOLK LITERARY HERITAGE AND PUBLICATIONS OF TODAY’S PRESS” BY ALEXANDER DUVERNOIS

Abstract. The article analyses the adverb in the first Bulgarian dictionary – „Slovar' bolgarskago yazyka...” (1885 – 1889) by the russian scientist Alexander Duvernois. For this purpose are used descriptive, comparative-historical and statistical methods. Article, focused on the adverb, is presented – key word, grammatical qualifier (notes), explanatory part and illustrations. Adverbs in the dictionary are classified according to their construction (simple, compound, derivational) and origin (from adjectives, nouns, verbs, numerals). Different types of pronominal adverbs (interrogative, relative, indefinite, negative, summary and demonstrative) are reviewed.

✉ **Ms. Angelina Vasileva, PhD Student**

Department of Bulgarian language
South-West University “Neofit Rilski”
66, Ivan Mihaylov St.
2700 Blagoevgrad, Bulgaria
E-mail: a_vasileva69@abv.bg